

Kapitalizmin Ruhu Problemi: Werner Sombart

Satılmış ÖZ*

Özet

Kapitalizm nedir? Hangi saiklerle doğmuştur? Kapitalizmin ruhunu teşkil eden sosyolojik olgular nelerdir? Tarihi süreç içerisinde ne gibi bir seyir izlemiştir? Tüm bu sorular, kapitalizmin doğuşu, gelişimi ve bunların din ile olan ilişkisi din sosyolojisinin önemli konuları arasında yer almaktadır. Tarihi süreç içerisinde kapitalizmi doğuran nedenlerin neler olduğu ve gelişmesinde dinin rolü, farklı bakış açıları ile ele alınmış ve değişik argümanlarla temellendirilmeye çalışılmıştır. Genel olarak weberyan bir bakış açısı takip edilerek kapitalizmin ruhunun asketik Protestanlıktan kaynaklandığı kabul edilir. Sombart ise kapitalizmin ruhunun asketik Protestanlıktan değil, daha eski bir din olan Yahudilikten kaynaklandığını iddia etmekte ve bunu sosyolojik bakış açısı ile ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmamızda, kapitalizmin ruhu problemi Sombart'ın görüşleri çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Sombart, İktisat, Weber, Din

The Spirit Of Capitalism Problem: Werner Sombart

Abstract

What is capitalism? With which motives did it emerge? What are the sociological phenomenon representing the nature of capitalism? What kind of a course did it follow within the historical process? All these questions, emergence and development of capitalism and their relation with religion are among the important subjects of religious sociology. The reasons that gave birth to capitalism within the historical process and the role of religion in its development were discussed with different perspectives and it was

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniv. İlahiyat Fak. Din Sosyolojisi ABD, satilmisoz@hotmail.com

attempted to be based on with various arguments. It is accepted that the nature of capitalism comes from the ascetic Protestantism following a Weberian perspective in general. Sombart claims that the nature of capitalism comes from Judaism which is an older religion, rather than ascetic Protestantism, and tries to demonstrate it with a sociological perspective. In this study, the nature of capitalism problem was analyzed within the framework of Sombart's views.

Key Words: Capitalism, Sombart, Economics, Weber, Religion

Giriş

Kapitalist ruhun kökeni nedir ve nereden kaynaklanmaktadır? Onun ruhunun oluşumundan Yahudilerin konumu ne olmuştur? Sosyolojide ve özellikle Din Sosyolojisinde genel olarak kabul gören Weber'in *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* anlayışından farklı olarak Werner Sombart bu ilişkiyi nasıl açıklamıştır? Soruları çalışmamızın problemini teşkil etmektedir.

İktisadi faaliyetlerin insanlık tarihi kadar eski olduğu bir gerçektir. İlk insandan günümüze kadar insanlık gerek türünün devamı, gerekse bir takım sosyo-psikolojik nedenlerle iktisadi faaliyetlerde bulunmuştur. Tutumlu ve dengeli olmak gibi anlamlar taşıyan ekonomi ya da iktisat,¹ metodik bir tarzda, insanın sınırsız ihtiyaçlarını tatmine imkân veren vasitalardan en uygun bir şekilde yararlanmak ve onları yönetmek, olarak tarif edilmekle birlikte,² iktisatçılar tarafından, sınırsız olan insan ihtiyaçlarının, sınırlı olan kaynaklarla karşılanması tekniği olarak tanımlanmaktadır.³ Ancak gerek sosyologlar gerekse iktisatçılar tarafından yapılan tanımlamalarda, iktisat kavramından farklı ve tarihi yaklaşık olarak son yarım milenyuma dayanan bir ayrım dikkat çekmektedir. Bu ayrımında iktisadi faaliyet, insanların hayatini sürdürmek adına ortaya koydukları çabayı ifade eden ekonomik etkinlikleri ifade etmekle kalmamakta, aynı zamanda ahlaki boyutları da ön plana çıkarılmakta ve

¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

² Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi, Konya 1994, s. 109.

³ Osman Z. Orhan - Seyfettin Erdoğan, *İktisada Giriş*, Palme Yay., Ankara 2010, s. 4.

kapitalizm olarak adlandırılmaktadır.

Ekonomi - kapitalizm ilişkisi ile kapitalizm - din ilişkisi genel olarak batı referanslı bakış açılarından ve ağırlıklı olarak İslam dışındaki dinler baz alınarak tanımlanmaktadır. Kapitalizmi bir din olarak görenler¹ yani Weber'in ifade ettiği gibi, din tarafından koşullandırılan bir formasyon değil, aslında onun dinî bir fenomen olduğu² iddiasında bulunanlar ve bu iddialarını çeşitli bakış açıları ile temellendirmeye çalışanlar olmakla birlikte, tanımı ve tarihi kökenleri üzerinde bir mutabakatın da sağlanamadığı görülmektedir. Sosyal olay ve olguların yapılarında var olan bu karmaşıklık ve sübjektivizm sadece kapitalizm konusunda değil genel olarak sosyal teorilerde kendini göstermekte ve sosyolojik bir realite olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte kapitalizm genel olarak, üreticilerin doğrudan ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade, satış, mübadele ve kâr amacı güden bir ücretli emek ve meta üretim sistemi olarak tanımlanmaktadır.³ Bunun yanında, üretim araçlarının özel kişiler elinde bulunmasını ve ekonomik hayatın bireylerin verdikleri kararlarla yürütülmesini öngören ekonomik sistem,⁴ doğal kaynaklar ile hizmet ve üretim araçlarının mülkiyetinin özel sektörün elinde olduğu bir iktisadi sistem⁵ olarak tanımlanır. Genel olarak "*ideal bir kapitalizmin*" üç belirleyici özelliğinin olduğu ifade edilmektedir. Bunlar: özel mülkiyet, kişisel servet ve kâr üretmenin peşinde koşmak ve herhangi bir baskı olmaksızın rekabetçi ve özgür bir ekonomik sistemin olmasıdır.⁶

İslam dini ile kapitalizmin bağdaşmayacağı kabul edilmekte ve bunla ilgili çeşitli gerekçeler ortaya konulmaktadır.⁷ Bununla birlikte İslam bilginleri ekonomik konularda önemli incelemelerde bulunmuşlardır. Bunlardan birisi de İbn Haldun'dur. İktisadi konulara İbn Haldun'un mukaddimesinde önemli bir yer ayırdığı görülmektedir. İbn Haldun,

¹ Walter Benjamin, "Din Olarak Kapitalizm", çev. Akın Sarı, *Praksis*, 26 (2011), s. 183.

² Michael Löwy, "Din Olarak Kapitalizm: Walter Benjamin ve Max Weber", çev. Akın Sarı, *Praksis*, 26 (2011), s. 188.

³ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2009, s. 382.

⁴ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul 2011, s. 122.

⁵ John J. Maconis, *Sosyoloji*, çev. Vildan Akan, Nobel Yay., Ankara 2012, s. 417.

⁶ John J. Maconis, *Sosyoloji*, s. 417.

⁷ Bryan S. Turner, *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1991, s. 37.

insanın iktisadi yönünü ortaya koyarken, onun hayatını sürdürebilmesi için, fıtrata gereği bir takım temel gereksinimlere ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Bu konuda Kuran-ı Kerim'den de çeşitli ayetler nakleder. İbn Haldun yaratılmış olan her şeyin yaratılmışların en şerefli olan insanların faydalanması için yaratıldığını, bunun da belli bir millet, sınıf ya da zümreye hasredilmediğini, bütün insanların emrine sunulduğunu ifade eder.¹ İbn Haldun, insanın emrine amade kılınan nimetlerden faydalanabilmesi için bir takım faaliyetlerde bulunması, bir araya gelerek çeşitli iktisadi teşebbüslere girişmesi gerektiğini ifade etmektedir.² Ancak şunu da hemen ifade etmek gerekir ki, İbn Haldun'un burada bahsettiği bir araya gelme şekli toplumun üyelerinin emek ya da birikimlerini birlikte hareket ettirmelerinden ziyade toplumsal iş bölümünü ifade etmektedir. Ona göre, insanlar ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamazlar. En basit ihtiyaçlarını karşılamak için bile, başkalarının ürettikleri mal ve hizmetleri satın almak, bunu karşılayabilmek için de başkalarının ihtiyaçlarına yönelik üretimde bulunmak mecburiyetindedirler.³ Tüm bunlara göre İbn Haldun, insanın iktisadi faaliyetlerden ayrı düşünülemeyeceğini, hatta iktisadi faaliyette bulunmanın Allah'ın bir emri olduğunu ifade eder.⁴ Ancak İbn Haldun'un ortaya koyduğu iktisadi anlayış, insanların fitri ihtiyaçlarını karşılamak ve dünya nimetlerinden yeterince faydalanmak için gerekli olan çaba ve bunun neticesinde oluşan sosyal dayanışmadan ibarettir. Onun ortaya koyduğu bu anlayış menfi ya da müspet anlamda kapitalizm ya da diğer ekonomik sistemlerle ilişkilendirilemez. Bunda yaşamış olduğu dönemin sosyolojik özelliklerinin etkisi önemli rol oynamaktadır. İbn Haldun, kapitalizmin önemli argümanlarından olan ve şartları arasında sayılan mülkiyetin ve ticaretin özelleşmesi ve rekabetin gelişmesi gerektiğini, bunun için de devletin ticari faaliyetlerde bulunmasının sakıncalarını ifade ettiği görülmektedir.⁵ Buradan hareketle İbn Haldun'un kapitalist bir ekonomik sistemi savunduğu iddia edilemez. Ancak onun serbest piyasa ekonomisini savunduğu ve bunun gelişmesi için takınılması gereken tavırları açıkladığı iddia edilebilir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z.Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1991, II, s. 319-320.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 100-103.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z.Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1991, II, s. 100-103.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 327.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, s. 289-291.

Adam Smith ise, emtianın gerçek ve nominal fiyatları ile, doğal fiyatı ve piyasa fiyatı arasındaki farkı vurgular.¹ Böylece Smith, piyasada ekonomik sistemler için önemli bir etken olan ve çoğu zaman arz talep dengesi ile yakın ilişki halinde olan emtianın salt değeri ile piyasa değeri arasında fark olduğunu ifade eder. Esasında toplumlardaki ekonomik hayatı belirleyen en önemli unsurda emtianın değişim değeri ile piyasa değeri arasında oluşan ilişkidir. Bu ilişkinin sonucu olarak ekonomi salt iktisadi faaliyet olmaktan çıkmakta ve aynı zamanda sosyolojik bir unsur haline dönüşmektedir.

Smith de tıpkı İbn Haldun gibi toplumsal iş bölümünü sosyal bir zorunluluk olarak görmektedir. Ona göre iş bölümü, insan zekâsının planlı olarak ortaya koyduğu bir gelişme değildir. Yavaş ve adım adım da olsa insan doğasında var olan takas eğiliminin zorunlu bir sonucudur.² Fakat işbölümü pazarın büyüklüğü ile sınırlıdır. Bu işbölümü bir kez yerleştikten sonra salt kendi emek ürünüyle geçinme ile karşılanabilecek olan ihtiyaçların küçük bir kısmının yerine, kişilerin artan toplumsal üretim neticesinde diğer insanların emek ürünleri fazlalarıyla değişim ilişkilerine girmesi söz konusudur. Böylece toplum ticaret toplumuna dönüşür.³ Smith'e göre gelişkin bir işbölümünün yerleşmesi için sermaye birikiminin belli bir aşamaya gelmesi gereklidir. Buradan sonra Smith, servetin doğal gelişimini açıklamaya girişmiştir. Ona göre büyümekte olan her toplumun sermayesinin en büyük bölümü önce tarıma, sonra sermaye biriktirmeye ve en son olarak da dış ticarete yönelecektir.⁴ Fakat bu gelişme insanın doğal eğiliminin bir sonucudur.⁵

Öte yandan Smith, toprağın mülk edinilmesi ve sermaye birikimi sürecinde emeğin tüm ürününün emekçiye ait olduğunu dolayısıyla kapitalizmin gelişmesi ile mülk edinilmesi arasında doğrudan bir bağın olduğunu ifade eder.⁶

¹ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, çev. Metin Saltoğlu, Palme Yay., Ankara 2012, I, s. 53-60.

² Smith, *Ulusların Zenginliği*, I, s. 15.

³ Smith, *Ulusların Zenginliği*, I, s. 19-22.

⁴ Smith, *Ulusların Zenginliği*, I, s. 3-25.

⁵ Paul Bowles, "Adam Smith And The Naturel Progress of Opulence" *Economice New Series*, 53, 209 (1986), s. 110-11.

⁶ Smith, *Ulusların Zenginliği*, I, s. 61.

Toplumsal iktisadi sistemler ve bu iktisadi sistemlerin incelenmesinde ilk akla gelen isimlerden birisi şüphesiz Karl Marks'dır. Marks'ta genel olarak içtimai yapının iktisadi faaliyetler tarafından oluşturulduğu tezi ağırlık kazanmaktadır. Ona göre tarih, insani ihtiyaçların sürekli oluşturulması, oluşturulan bu ihtiyaçların tatmin edilmesi ve yeniden oluşturulması sürecidir. İnsanları hayvanlardan ayıran özellik, ihtiyaçlarının sürekliliğidir. Bu nedenle emek, yani insanlarla doğal çevreleri arasındaki yaratıcı alışveriş, insan toplumunun temelini oluşturur. Bireyin kendi maddi çevresiyle ilişkisi, üyesi olduğu toplumun özel karakteristikleriyle açıklanır.¹ O, toplumları genel olarak burjuva ve proletarya olmak üzere iki sınıfa ayırmakta ve bu iki sınıf arasında sürekli bir çatışmanın ve özellikle yukarıdan aşağıya sınıflar arası sömürünün varlığından söz etmektedir.² Ona göre bu sınıf bilincinin elde edilmesi de kapitalist toplumlara özgüdür.³ Marks'a göre kapitalizm, bir meta üretim sistemidir. Kapitalist sistemde üreticiler sadece kendi ihtiyaçlarını veya kişisel ilişki içinde oldukları bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için üretmezler, kapitalizm ulusal ve çoğu kez uluslararası düzeyde bir mübadele piyasasını gerektirir.⁴ Görüldüğü gibi Marx bir üretim sistemi ve bu sistemin oluşum ve devamlılığını sağlayan pazar ekonomisinden bahsetmektedir. O aynı zamanda kapitalistin kârının emeğin sömürülmesine dayandığını iddia eder.⁵ Ona göre kapitalist toplumda insanlar, yani toplum kendileri için üretmek yerine, küçük bir kapitalist grup için doğal olmayan bir şekilde üretirler.⁶ Kapitalizm insanlık tarihinde büyük ölçekli aşırı üretimin mümkün olduğu ilk sistemdir. Kuşkusuz bu büyük ölçekli aşırı üretim kullanım değerleri bakımından değil, değişim değerleri bakımından aşırı üretimdir.⁷ Marx da Smith gibi kapitalizmin oluşumunda kullanım değeri ve değişim değerinin farklılığına dikkat çekmekte ve değişim değerinin kapitalizmin oluşumundaki etkisini

¹ Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, çev. Ümit Tatlıcan, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 57.

² Raymond Aron, *Sınıf Mücadelesi*, çev. Erol Güngör, Dergah Yay., İstanbul 1992, s. 51-68.

³ George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, De Ki Yay., Ankara 2012, s. 140.

⁴ Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s. 91.

⁵ Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, s. 27.

⁶ Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, s. 29.

⁷ Anthony Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s. 103.

vurgulamaktadır.

Wallerstein ise, kapitalizmin her şeyden önce tarihsel süreç içerisinde oluşmuş toplumsal bir sistem olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, kapitalizm sözcüğü kapitalden türemiştir. Bu nedenle, sermayenin kapitalizmde kilit bir öge olduğunu kabul etmek yerinde olur. Sermaye ise birikmiş zenginlikten başka bir şey değildir. Ancak, tarihsel kapitalizm bağlamında kullanıldığında daha özgün bir tanımı vardır. Burada söz konusu olan yalnızca, menkul ya da gayrimenkul emtianın stoku ya da üretim araç ve gereçleri üzerindeki hâkimiyet değildir. Tarihsel kapitalizmde aynı zamanda harcanan emeğin birikimin etkisi kuşkusuzdur. Ancak tarihsel kapitalizm aynı zamanda türlü argümanların ustaca kullanımını gerektirir. Wallerstein kapitalizmin tarihsel süreç içerisinde her şeyi metalaştırma yönündeki motivasyonu sağladığını iddia etmektedir.¹

Max Weber Ve Kapitalizm

Kapitalizmin ruhu denilince başta din sosyolojisi çalışmaları olmak üzere, genel sosyoloji ve iktisat alanlarında Weber akla gelmektedir. Weber modern kapitalizmi, kazanç ve kâr arzusunun işin ve üretimin rasyonel örgütlenmesi temeline dayanan işletmelerle gerçekleştirmeye çalışıldığı iktisadi düzen olarak tanımlamaktadır.² Ona göre elde etme güdüsünün, ya da mümkün olduğu kadar çok sermaye biriktirmenin kapitalizm ile doğrudan doğruya bir ilişkisi bulunmuyor. Sınırsız bir şekilde elde etme güdüsü hiç bir biçimde kapitalizm ile aynı şey değildir. Kapitalizm bu irrasyonel güdülerin dizginlenmesi, en azından rasyonel olarak dengelenmesidir.³ Weber'e göre modern kapitalist girişimin temel önkoşulu parasal kazançlar ve kayıpların rasyonel muhasebesinin yapılabilmesidir. Weber'in modern kapitalizmin temel ön gerekleri olarak gördüğü ve İstikrarlı üretici girişimlerde sermaye muhasebesinin varlığı için gerekli olduğunu belirttiği koşullar Marks'ın büyük ölçüde vurguladığı koşullardır: Büyük bir ücretli emekçiler kitlesi, piyasada

¹ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metiz Yay., İstanbul 2006, s. 10-13.

² Mustafa Acar, "İslam, Protestanlık ve Modern kapitalist Gelişme", *Bilgi ve Hikmet*, 4 (1993), s. 105.

³ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara 1997, s. 15.

ekonomik mübadele üzerinde sınırlamaların olmaması, rasyonel ilkeler temelinde geliştirilen ve organize edilen teknoloji kullanımı, üretici girişimin ev halkından ayrılması.¹

Weber'e göre kapitalizmin doğmasının ön şartlarından birisi coğrafi keşiflerdir. Ancak bu faktör ona göre abartılmamalıdır.² Kapitalizmi doğuran asıl faktör rasyonelleşmedir.³ Coğrafi keşifler ilerleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere Sombart'ın çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır.

Weber kapitalist sermayenin oluşumunda kanuni kazançlarla birlikte "ahlak dışı" olarak ifade ettiği illegaliteye de değinmektedir. O bazıların (Yahudilerin), kazanç için ahlaki ve kanuni olmayan yolları seçtiklerini, bunların da kardeşler arasında yasaklanmış olmasına rağmen diğerlerine karşı uygulanmasında herhangi bir sakınca görmediklerini ifade etmektedir.⁴

Weber, kapitalizmin oluşması için, rasyonel sermaye muhasebesi, serbest piyasa ekonomisi, rasyonel teknoloji, güvenilir hukuk, özgür emek ve iktisadi hayatın ticarileşmesi olmak üzere altı önemli şart ileri sürmektedir.⁵ Weber son savı ile borsa tipi yapılanmalardan bahsetmektedir.

Weber'e göre, batı Avrupa'nın kapitalist sisteme geçiş süreci tamamen öznel bir nitelik taşımaktadır. Ona göre kapitalistleşmeyi doğuran asıl etkenler Protestanlığın onlara empoze ettiği değerlerdir. Çünkü Protestanlık, kapitalizmi doğuracak rasyonalizme sahiptir. Diğer toplumlarda rasyonellik kavramı çok kazanma kültürünü barındırmadığından dolayı kapitalizm gelişmemiştir.⁶

Weber, Kalvinizmin ve Protestanlığın kapitalizmin gelişme süreci içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade eder.⁷ Weber'e göre bu mezheplerin emir ve yasakları kapitalizmin ruhunu oluşturan niteliklere

¹ Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s. 281-282.

² Max Weber, "Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay, İstanbul 1993, s. 48.

³ Weber, "Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler", *Kapitalizm ve Din*, s. 49.

⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara 1997, s. 48-50.

⁵ Mustafa Özel, "Kapitalizm, Hristiyanlık ve Yahudilik", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay, İstanbul 1993, s. 11.

⁶ Gencay Şaylan, *Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, TODAİE, Ankara 1974, s. 50.

⁷ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 75.

sahip olduğundan kapitalizm bu toplumlarda başarılı şekilde uygulanabilmişti. Mesela ona göre Kalvinistler, uzak, her şeye kâdir, yakarışlara cevap vermeyen ve beşeri aktörlerin değişmeyen kaderlerini önceden belirlemiş, hiçbir şeye müdahale etmeyen bir tanrı inancına sahiplerdi. Öyleyse bu dünyada çileci çalışma tavsiyesi, tanrı tarafından Protestan ahlakının aktörüne verilmiş tek öğüttür ve bu öğüt içsel bir süreç olduğu kadar toplumsal bir modelin de parçasıdır.¹

Weber'e göre dünyevi asketik Protestanlık para kazanmayı doğrudan doğruya tanrının emri olarak görmüştür. Böylece tüm Hıristiyanlar kazanabildikleri kadar çok kazanmaya ve tasarruf edebildikleri kadar çok tasarruf etmeye, yani zengin olmaya teşvik edilmiştir. Lüks tüketim sınırlanmış olduğundan harcanamayan para biriken sermayeye eklenmiştir. Protestanlık işte böyle bir dünyevi asketizm geliştirmiştir. Başka bir deyişle dünyevi asketizmin zorlaması sonucu sermaye birikmiştir.² Aslında başka bir yönüyle Protestanlık kapitalizmin tek sebebi değil, nedenlerinden birisidir. Diğer bir ifade ile Protestanlar aslında Hıristiyanlık dinini dünyevileştirdikleri gibi aynı zamanda ekonomik iş ve ilişkileri de manevileştiriyorlardı. Ancak şunu da hemen ifade etmek gerekir ki bu Hıristiyanlığın ya da Protestanlığın özünde var olan akidevî bir durum değil, zaman içerisinde ortaya çıkmış olan bir yaşam felsefesidir. Nitekim Walter Benjamin bu durumu Hıristiyanlık dininin bir paraziti olarak tanımlar. Ancak ne var ki, bu parazit durum olan kapitalizmi de Hıristiyanlık tarihi ile eş sayar. Reform zamanındaki Hıristiyanlığın kapitalizmin ortaya çıkışını teşvik etmediğini, bunun yerine kendisini kapitalizm içerisinde dönüştürdüğünü ifade eder.³

Weber, kapitalizmin bir kere gelişip olgunlaşınca dine ihtiyacı kalmadığını, ilgiyi minimum dereceye indirdiğini gelişme döneminde itici gücün din olduğunu ifade etmekle birlikte,⁴ dinsel içerikli tutumların ekonomik davranışların bir belirleyicisi ve bu bakımdan toplumların

¹ Ömer Evren Tanyaş, *Weber'de Kapitalizmin Ruhu ve İslam Üzerine Sosyo Psikolojik Bir Deneme*, Kaknüs Yay., İstanbul 2007, s. 57.

² Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 148-151.

³ Walter Benjamin, "Din Olarak Kapitalizm", çev. Akın Sarı, *Praksis*, 26 (2011), s. 184.

⁴ Özkan Açıköz, "Toplumsal Zihniyet Olgusu ve İktisadi Gelişme", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 32 (2005), s. 97.

ekonomik değişmelerinde etkin nedenlerden birisi olduğunu ifade etmiştir. O özellikle “*Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu*” adlı çalışmasında kapitalizm ile Protestanlık arasındaki ilişkiyi incelemiş ve kapitalist ruhun köklerinin en kesin haliyle Protestan ahlakı içerisinde araştırılması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak ona göre dinsel inançlar ekonomik ahlakın oluşmasını koşullandırabilecek birçok etkenden sadece birisidir ve din aynı şekilde diğer toplumsal olaylardan etkilenir.¹

Werner Sombart: Kapitalizmin Ruhu Ve Yahudiler

Sombart, kapitalizmi erken dönem, zirve dönem ve geç dönem olarak ayırarak analizini yapmıştır. Sombart’ın kapitalizminin ilk dönemi olan erken dönem de, insanların artık üretim araç ve gereçlerini kullanmanın yanında iktisadi faaliyetlerinde bireyselleşmeye başladıkları, küçük ölçekli üretim araçlarının kullanıldığı ve evlerin üretimde önemli bir yer tuttuğu dönemdir. Zirve dönem ya da tam kapitalizm olarak adlandırdığı ikinci dönem ise, sanayinin gelişmesiyle birlikte kapitalist sistemin karakteristik özelliklerinin tam olarak ortaya koyduğu dönemdir. Bu dönemde her şey sanayileşmeye başlamıştır. Toplumunu teşkil eden ve kapitalizmin aktif öznesi olan insanın makinelerin parçası olmaya başladığı dönemdir. Geç dönem olarak adlandırdığı üçüncü dönemde ise kapitalizmin tüm dünyaya yayıldığı dönemdir. Bu dönemde sade ve yüzeysel olan öğeler yerini karmaşık ilişkiler ve üretim sitemlerine bırakmıştır. Bürokrasi çoğalmış, büyük şirketler gelişmeye başlamış ve bununla birlikte tekelleşmede artmıştır. Ona göre, kapitalist sistemde, sistemin öznesi konumunda olan insanın yaşamsal değerlerinde değişiklik olmuştur. Sevinçleri, acıları, gereksinimleri ve istekleriyle bir bütün olan insanın bu özelliklerinin bir kısmını sisteme feda ettiği görülmektedir. Kazanç, zenginleşme ve iş hayatı gibi konular insanların birincil ihtiyaçları haline gelmiştir. Marksist ifade ile var olan ihtiyaçların tatmini ile birlikte çeşitli ihtiyaçlar ortaya çıkarılmıştır. Ekonomik öznenin aklı sadece iki şeydedir. O da kazanabildiği kadar çok para kazanmak ve işlerini olduğunca çok büyütme. Kapitalist girişimcinin asıl amaçlarından birisi de belli bir birikimle başladığı işte daha çok kazanım elde ederek fazlalık, Marksist ifade ile *artık değer*, ortaya

¹ Giddens, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, s. 268.

çıkarmaktır.¹ Sombart'ın kapitalizm teorisinde üç unsur dikkat çekmektedir. Bunlar ruh, örgütlenme biçimi ve teknoloji kullanımüdür.

Sombart'a göre, ekonomiyi kültür hayatının dışında düşünmek olanaksızdır. O özellikle iktisadi zihniyeti etkileyen sebepleri incelemiş, iktisadi zihniyetin insanlardaki yansımalarının üç farklı şekilde oluştuğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi, insanlar iktisadi faaliyetlerinde ya basit bir şekilde ihtiyaç tatmini faktörünü göz önünde bulundururlar ya da kâr prensibine göre hareket ederler. İkincisi, üretim için gerekli olan vasıtaları ya geleneklerine göre belirlerler ya da amaçlarına hizmet edip etmeyeceklerine göre karar verirler. Üçüncü faktör ise, toplumsal olanıdır. Tüm bu eylemlerinde topluma karşı ya diğergam davranırlar ya da egoistçe hareket ederler.²

Sombart kapitalizmi incelerken salt harici etkenler yerine, bizzat yaşayan insanı ön plana koymak suretiyle bir dönüm noktası oluşturmuştur.³ Aynı zamanda Marks'a tâbi oluşunu göz önünde bulundurmuş ve bunu her fırsatta ifade etmiştir.⁴ Bununla birlikte önemli noktalarda da ondan ayrılmıştır. Öncelikle kapitalizmi ortaya koyan Marx olmakla birlikte onu sistemleştiren Sombart olmuştur. Kapitalizmi ilk defa tasnif eden de yine Sombart olmuştur. En önemli farklardan birisi de ilk sözün Marx, son sözünde kendisi tarafından söylendiğini ifade etmesi, yani kapitalizm konusunun kendisi tarafından halledilmiş bir mesele olduğunu iddia etmesidir.⁵

Sombart da Weber gibi kapitalizmin ruhunu dinî ve felsefî kaynaklarda aramıştır. Bununla birlikte kapitalizmin ruhunu, Weber'in aksine asketik düşünce sisteminde olduğu gibi para kazanmanın doğrudan doğruya tanrının emri olduğu, kazanılabilecek kadar çok paranın kazanılması ve edilebilecek kadar çok tasarrufun edilmesi düşüncesinde değil, lüks ve

¹ Werner Sombart, *Burjuva*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2008.

² Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., Ankara 1984, s. 6-11.

³ Sabri F. Ülgener, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2 (1940), s. 354.

⁴ Alexander Rüstow, "Sombart'ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmî Hedefleri", çev. Sabri F. Ülgener, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1-2, 3 (1942), s. 87.

⁵ Sabri F. Ülgener, "İktisat Felsefesi tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1-2, 3 (1942), s. 97.

harcama şevkinde aramıştır. Dinin ekonomi üzerindeki etkisi üzerinde oldukça ayrıntılı bir şekilde durmuş ve kapitalizmin ruhunu elimizde bulunan ilk dini metinler olma özelliğini taşıyan Eski Ahit'e kadar dayandırmıştır.

Sombart, modern kapitalizmin oluşumunu incelerken bütün bulguların Yahudileri işaret ettiğini ifade eder. Modern dönemde özellikle 1500'lü yıllardan itibaren ticaretin ve para piyasasının geliştiği tüm kentlerde, bu işin başında Yahudilerin olduğunu belirtir. Ticaret ve borsanın oluşumunda etkin olan insanların arasında büyük çoğunlukla, gizli Yahudilerin olduğunu iddia eder.¹

Sombart'a göre kapitalizmin oluşmasında Yahudilerin önemi iki katmanlıdır. Bir yandan modern kapitalizmin dışa dönük biçimini etkilerlerken diğer yandan, onun iç ruhuna belli bir ifade kazandırmışlardır. Onların, günümüz iş hayatını yöneten ticari mekanizmanın birçok ayrıntısını icat edip birçoğunun mükemmelleşmesine yardımcı olarak kapitalist örgütlenmeye kendine özgü niteliklerini vermekte önemli katkıları olmuştur. Ekonomik yaşama modern ruhunu veren ve onu en gelişkin hale getirenler de yine onlar olmuşlardır.² Sombart'a göre, nereye bakarsak bakalım, en iyi kapitalist sonuçları elde etmek için, başka hiçbir nitelikler toplamının Yahudilerinki kadar uygun olmadığı sonucu bize kendini dayatmaktadır.³

Sombart'ın kapitalizm ile Yahudilik arasında kurmuş olduğu ilişki bazı eleştiriler de almıştır. Weber, Sombart'ın modern kapitalizmin ruhunun Protestanlıktan değil de, Yahudilikten kaynaklandığını göstermekte başarısız olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, finans alanındaki bütün tecrübeleri ile Yahudiler modern kapitalizme katkıda bulunmuş olamazlardı. Yahudiler sınıf temelli bir topluma tam katılım için bir koşul olarak, genel toplumsal ilişkilere karşı önemli engelleri muhafaza etmekteydiler. Daha belirgin olarak, din ve ekonomi arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında bu durum Yahudilerin modern işgücü

¹ Werner Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Sabri Gürses, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 9.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 34.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 247.

organizasyonuna katılımının önüne engeller oluşturmuştur.¹

Sombart'a Göre Kapitalizmi Doğran Nedenler

Yahudi Irkı ve Dini

Sombart'ı kapitalizmin ruhu ile ilgili çalışmalarda farklı kılan husus, onun kapitalizmin ruhu ile Yahudiliği aynı şey olarak görmesi ve bunun da Yahudilerin dininden kaynaklandığını ifade etmesidir.² O, Yahudilerin Ortadoğu'daki kuruluş günlerinden itibaren, kol emeğinden ziyade kafa emeği ile geçindiklerini, genel olarak organizatör olduklarını ifade eder. Ona göre bu organizasyon yeteneği, kapitalist girişimciliğin mayasıdır. Ancak bu organizasyon yeteneğinin kapitalizme dönüşmesi için gerekli olan bir diğer unsur vardır ki o da paradır. Yahudiler tarihlerinin her dönemlerinde doğrudan para işi ile uğraşmışlardır. Bu hem ticari kârlılıklarından hem de tefecilik yapıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Tüm bu faaliyetlerin en önemli unsurunu Yahudiliğin dini kaynakları oluşturmaktadır.³ Nitekim dini metinler Yahudilere “zenginlerin yoksullara egemen olacağını, borç alanın borç verenin kulu olacağını”⁴ buyurmak suretiyle zenginliğe üstün bir değer atfederken, fakirliği yermekte ve borç alınmamasını öğütlemektedir. Ayrıca Yahudi dinine göre, Yahudiler arasında borç alışverişinde faiz işletilmesi yasaklanmış olmakla birlikte,⁵ Yahudiler dışındakilerle bunun pazarlıkla belirlenmesi mümkün kılınmıştır.⁶ Ayrıca Yahudilerin kutsal öğretilerinin bir kısmı, her ne kadar tahrif edildiği ileri sürülmüşse de,⁷ Yahudi'nin Yahudi olmayanla ilişkilerinde pek titiz olmaya zorunlu olmadığı sonucunu doğurmaya müsaittir. Bir takım emtianın Yahudiler arasında kullanılması ve ticaretinin yapılması yasaklanmışken bunun gayr-i Musevilere karşı yapılması normal karşılanmıştır.⁸ Yahudi, Yahudilerle ticaretinde vicdanının sesini

¹ Abraham Gary, “Max Weber on ‘Jewish Rationalism’ and the Jewish Question”, *Politics, Culture and Society*, 1, 3 (1988), s. 359.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 11.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 11.

⁴ *Özdeyişler*, 22/7.

⁵ *Çıkış*, 22/25.

⁶ *Tesniye*, 23/19-20.

⁷ Ali Osman Ateş, “Din Tahrifi ve İstismarı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 1 (2004), s. 9.

⁸ *Tesniye*, 14/21.; *Levililer*, 7/24.

dinleyerek adaletli olmaya özen gösterecek buna makabil Yahudi olmayanla ticaretinde haksız bir kazanç elde etse dahi vicdanen rahat olacaktır.¹ Nitekim Kuran’da da bu durum “kitap ehlerinden öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana eksiksiz iade eder. Fakat öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez. Bu da onların, ‘ümmilere karşı yaptıklarımızdan bize vebal yoktur.’ demelerinden dolayıdır. Onlar bile bile Allah’a karşı yalan söylerler.”² Ayeti ile ifade edilmektedir.

Bokser, genel olarak Yahudileri ticarete ve daha fazla kâr elde etmeye yönlendiren izne, Eski Ahit’in pek çok metninde rastlamanın mümkün olduğunu ifade etmektedir.³ Ancak Sombart, Eski Ahit’teki ifadelerden, para dolaşımıyla gerçekleşen ve sermaye birikimlerine de kaynak teşkil eden bir kapsamda uluslararası ve uzmanlaşmış ticaretin asla söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Bunun Yahudi ırkının özelliklerinden kaynaklandığını belirtmektedir.⁴ Sombart’a göre, Yahudilerin ekonomik olarak gelişmelerinin en önemli argümanlarının başında dinleri gelmektedir. Yahudilik dininde kapitalizmin gelişmesine neden olacak birçok ritüel bulunmaktadır. Nitekim onların dini Hıristiyanlıkta olduğu gibi yoksulluğu, keşifliği, çileciliği değil, zenginliği ve akılcılığı övmektedir. Ona göre kapitalizmi ortaya çıkaran ve ona ruhunu veren birçok unsur Yahudilikte serbestken Hıristiyanlıkta yasaktır. Böyle olunca da Yahudilik kapitalizmin oluşmasına uygun bir zemin hazırlamaktadır.⁵

Yahudilerin dünyanın değişik yerlerinde ticari faaliyetlerini devam ettirmeleri ve kapitalizmin argümanlarını rahatlıkla uygulayabilmelerinin en önemli dini nedenlerinden birisi olarak da “takiyyeci” bir yapıya sahip olmaları gösterilmektedir. Nitekim Yahudilerin takiyyeci bir kültüre sahip oldukları ve Türkiye de dâhil dünyanın birçok ülkesinde “gizli Yahudi” olarak kaldıkları ve bunu uygulamakta herhangi bir sakınca görmedikleri

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 220.

² Âl-i İmran, 3/75.

³ Ben Zion Bokser, *The Wisdom Of The Talmud; A Thousand Years Of Jewish Thought*, Philosophical Library, New York 1951, s.17.

⁴ Meir Tamari, *With All Your Possessions: Jewish Ethics And Economic Life*, Free Pres, London 1987, s. 173.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 13.

genel kabul gören bir ifadedir.¹ Sombart bazı Avrupa ülkelerinde belli dönemlerde Yahudilerin kısıtlanmaları dolayısıyla takiyye yaparak din değiştirdiklerini, ancak Yahudilik dinine bağlı kaldıklarını, bu şekilde de ticari faaliyetlerine devam ettiklerini ifade etmektedir.²

Sombart'a göre Yahudi, kapitalist ruh içerisinde kazancın başka her türlü amaçtan üstün geldiğini kabul eder.³ Yahudilikte hayatın tüm öğeleri ekonomik yararlılıklarına göre ele alınır. Hatta evlilik, çocuk gibi çok değerli şeylerin bile ticari bakış açısı ile değerlendirildiği görülür.⁴

Sombart, Yahudilerin genel olarak bütün etkinliklerinde tanrıyı hesaba alarak hareket ettiklerini belirtir. Bu durum, tanrının hayatın her alanında aktif olmasına ve Yahudiler arasında, dayanışmanın ve dinî argümanların da etkisiyle birlikte, ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturmuştur.⁵

Yahudiliğin kapitalizmin oluşumunda etkin olan rollerinden birisi de, modern zamanların ticari ritüellerini düzenlemiş ya da yönlendirmiş olmasıdır. Nitekim Museviliğin temel ilkelerinin bir parçası ve bütünü olan sözleşme fikri, zorunlu olarak sözleşmeye uyan kimsenin ödül alacağı, onu bozan kimsenin ise ceza göreceği sonucunu doğurmaktadır. Başka bir deyişle iyinin zenginleştiğini ve kötünün cezalandırıldığını söyleyen yasal ve etik varsayım çağlar boyunca Yahudi bir kavramı olmuştur. Diğer taraftan ahret inancına sahip olmakla birlikte bu dünyada refah içerisinde yaşamının tanrıyı hoşnut etmenin bir kanıtı olarak kabul edilmesi lüks ve tüketime olan iştiyakı artırmıştır.⁶ Sombart'a göre, Yahudiliğin kutsal öğretilerine baktığınız zaman aksi durumlarda söz konusu olmakla birlikte genel olarak zenginliklerin tanrı kutsaması olarak anıldığı ve Musevi'nin zenginliğine kutsal kaynaklarında motivasyon unsurları bulunduğu görülmektedir.⁷ Hıristiyanların dinlerinin ekonomik etkinliklere engel oluşturduğu buna mukabil Yahudilerin en azından bu engelle hiç

¹ Gershom G. Scholem, "Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 30 (1988), s. 227.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 26.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 132.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 133.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 183-185.

⁶ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 197-198.

⁷ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 199.

karşılaşmadıkları görülür.¹ Sombart da Weber gibi rasyonalizme vurgu yapar. Ancak bunun Hıristiyanlıkta değil Yahudilikte var olduğunu iddia eder.² Evlilik müessesesi ve cinsel hayatla ilgili uygulamaların dahi Yahudiliğin rasyonalist dünya görüşüne verdiği önemi vurguladığını belirtir.³

Sombart'a göre, Yahudilerin kapitalizmin öncüsü olmalarının nedenlerinden birisi de onların karakteristik özellikleridir. Nitekim Yahudilik tek bir milletin, İsrailoğullarının dinidir. Onlar aynı zamanda kendi ırklarının üstün ve seçilmiş bir ırk olduğuna inanmaktadırlar.⁴ Nitekim bu özellikleri sayesinde dünyanın değişik yerlerine dağılmış olmalarına rağmen, dağılmanın yok olmayı beraberinde getirmesi beklenirken büyük bir güç olarak yeniden var olmayı başarabilmişlerdir. Bir diğer özellikleri de yabancı olarak yaşadıkları yerlerin ekonomik hayatında kalıcı etki bırakmışlardır. Bu da onların karakteristik özelliklerinden kaynaklanmaktadır.⁵

Sombart, Yahudilerin zenginliklerinin tek başına ekonomik etkinliklerindeki büyük başarıları ile açıklanamayacağını, büyük miktarda para sahibi birisinin, parasını kapitalist anlamda yararlı bir şekilde kullanacaksa, bazı akıl niteliklerine de sahip olması gerektiğini, bunun içinde Yahudi karakteristiğine sahip olunması gerektiğini savunur. Genel olarak ta Yahudilerin beyinsel kapasitelerinin ve zekâlarının üstünlüğüne inanır.⁶ O, kapitalist insanla Yahudi insanın birbirinin aynısı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Yahudi hayatının Yahudi dini tarafından akılcılaştırılması, kapitalizme yönelik Yahudi yeteneklerini gerçekten doğurmamış olsa bile, kesinlikle onları arttırmış ve yükseltmiştir.⁷

Yahudi dininin müntesiplerine sağlamış olduğu önemli katkılardan birisi de onlara kazandırmış olduğu kimlik bilincidir. Nitekim değişik göç

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 203.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 206.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 211-212.

⁴ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 1993, s. 220; Nevzat Fırat Kunduracı, "İslam Medeniyetinin Oluşumunda Sosyal Sermaye", *On Dokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, 33 (2012), s. 199.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 229-231.

⁶ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 231-236.

⁷ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 215.

ve sürgün hareketleri ile dünyanın dört bir yanındaki ülkelere yayılmış olmalarına rağmen, dinlerinin gücü sayesinde her yerde ulus bilincine erişmişlerdir.

Yahudiliğin ve Yahudilerin kapitalizmin gelişmesindeki rollerine dikkat çeken yegâne düşünür Sombart'dır. Karl Marks'ın da, ekonomik "alt yapı" ile ilgili görüşleri malum olmakla birlikte, kapitalist zihniyetin gelişmesinde Yahudiliğin önemine işaret ettiği görülmektedir. Ona göre de kapitalist zihniyet için gerekli olan bütün unsurlar Yahudi anlayışının içerisinde vardır.¹

Göç Hareketleri

Yahudilerin ekonomik yaşam üzerindeki etkinlikleri incelenmek istendiğinde onların değişik nedenlerle dünyanın farklı ülkelerine göç etmek zorunda kalmaları dikkate alınmak zorundadır. Sombart Yahudilerin göç hareketleri ile Avrupa ülkelerinin ekonomik seyirleri arasında bir ilişkinin olduğunu iddia etmiştir.²

Sombart'a göre, ekonomik merkezin Güney'den Kuzey Avrupa'ya kaymasıyla Yahudilerin yer değiştirmeleri arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Bunun en önemli kanıtı Yahudi halkının 15. Yüzyıldan bu tarafa değişen talihlerinin doğurmuş olduğu ekonomik sonuçlardır. 16. Yüzyılın sonuna doğru, İspanya ve Portekiz Yahudileri başka ülkelere sürgün edilmiş ve yerleşmişlerdi. Bununla birlikte Pirene Yarım Adası'nın ekonomik zenginliği çökmüştür.³ Yine aynı şekilde Yahudiler 15. yüzyıl ile birlikte Alman şehirleri ve İtalyan şehirlerinden kovuldular. Buralarda da ekonomik çöküş ile Yahudi göçü kesişmektedir.⁴ Buna mukabil Yahudi sürgünlerinin sığınağı olan İtalya, Almanya ve Fransa'nın bazı şehirlerinin diğer kentlerin görkem ve ihtişamlarının yitirmiş olmalarına rağmen cazibelerini artırdığı görülmektedir.⁵ Hollanda 16. Yüzyılın sonunda kapitalist anlamda ani bir yukarı yönlü gelişme yaşamıştır. Bu gelişme ile Yahudilerin bu şehirlere yerleşmeleri arasında bağlantı bulunmaktadır.

¹ Karl Marx, "Yahudilik ve Kapitalist Zihniyet", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1993, s.92-94.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 9.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 29.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 29.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 30.

Aynı durum İngiltere için de geçerlidir. İngiltere’de kapitalizmin büyümesi ile Yahudilerin hareketliliği paralellik arz etmektedir.¹

Sombart’a göre Yahudilerin göç hareketlerinin ekonomik yaşam üzerindeki etkisini gösteren bir başka önemli unsur da Yahudilerin yaşamış oldukları bölgelerde yer alan yerli esnafın değişik nedenlerle Yahudilerin şehirlerini terk etmeleri durumunda yaşayacakları sıkıntıyı ifade eden tarihi vesikalardır. Nitekim Venedik senatosunca 1550 yılında Yahudilerin sürgün edilmesi kararının alınmasına, tüccarların, bu karara hayatlarını Yahudilerle ticaret yaparak kazandıkları için yıkım olacağı dolayısıyla karşı çıktıkları görülmektedir.² Fransa’da 1675 yılında kiralık asker ordusu tarafından Yahudilerin bulunduğu Bourdeaux yağmalanmış ve bunun neticesinde Yahudiler şehri terk etme kararı almışlardır. Bunun üzerine şehir konseyi ticaretin tamamen ortadan kalkacağı endişesini ifade etmişlerdir.³ Almanya’da da 17. Yüzyılda Hamburg’da Yahudilerin önemi öylesine artmıştır ki, Hamburg’un refahı için vazgeçilmez sayılmışlardır. Bir keresinde senato sinagog için izin istemiş, aksi takdirde Yahudilerin Hamburg’u terk edeceği ve şehrin bir köye dönüşeceğini ifade etmişlerdir.⁴

Sombart kapitalizmin yayılmasında Yahudilerin göç etmeleri/ettirilmelerinin onların kapitalist sermayeyi oluşturmaları ve yaymaları açısından önemli bir sonuç doğurduğunu iddia etmektedir. Özellikle göçler dolayısıyla geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları onların her yerde sayısız şubeleri ve ünlü firmalarının olmasına zemin hazırlamıştır. Böylece “büyük ilişkilerinin” ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, farklı merkezlerdeki imkânlarla ulaşmaları daha kolay hale gelmiştir. Bu sadece uluslararası yayılmalarında değil aynı zamanda belli bir ülkenin içinde değişik şehirlere yayılmalarında da kendisini göstermektedir. Sombart’a göre, göç hareketleri Yahudilerin gittikleri şehirlerde kapitalizmin önemli argümanı olan sermaye birikimi için yeni bir zemin hazırlamıştır. Nitekim sürekli yabancı olarak yaşamaları bir yabancının kendisini güvence altına alacak çalışmaları ivedilikle yapması gerekliliği düşüncesinin ötesinde, toplumsal statülerinin farklılaşmasına ve

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 30.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 31.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 32.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 33.

küreselleşmenin henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde “yabancıya karşı oluşan sahip çıkma dürtüsünün” etkisiyle daha çok ön plana çıkmalarına neden olmuştur. Yarı yurttaş olarak yaşamaları ise, yaşadıkları yerlerde farklı ticaretlerin kendilerine yasaklanması veya serbest bırakılması sonucu, çeşitli işlere yönelmelerine dolayısıyla iş kollarının çeşitliliğinin artmasına neden olmuştur.

Yahudilerin sürekli göç etmek durumunda kalmaları, her an taşınmaya hazır olması saikiyle gayrimenkul değerlerden ziyade menkul değerlere yönelmelerine neden olmuştur. Aynı zamanda yapmış oldukları ticaretin niteliğinden dolayı da sürekli sermayeleri var olmuş ve bu sermayelerini hep artırarak devam etmişlerdir. Nakdî sermayelerinin çok olması onların kapitalist girişimleri başlatmalarını ve süreci hızlandırmalarını sağlamıştır.¹

Sürgün hareketleri ile Yahudilerin ekonomik faaliyetleri arasında bir ilişkinin olduğu da ifade edilebilir. Yahudilerin nakit bakımından varlıklı olmaları onların aynı zamanda borç kaynağı haline gelmelerini sağlamıştır. Yerli halk tarafından Yahudilerden faiz karşılığı borç alınmakta, bunun yerli halkın ekonomik hayatını aksatacak seviyeye geldiği anlaşıldığında da bir baskı dönemi başlatılarak, göçün kapıları açılmaktaydı.

Coğrafi Keşifler ve Sömürgecilik

Modern kapitalizmin oluşmasındaki en önemli faktörlerden birisi de coğrafi keşifler ve sömürgecilik faaliyetleridir.² Sombart sömürgeciliğin yayılmasında Yahudilerin en önemli rolü oynadıklarını ifade etmektedir. Ona göre dünyadaki hiçbir sömürge girişimi tamamen Yahudilerden olmamıştır.³

Sombart’a göre coğrafi keşiflerin önemli dönüm noktalarından birisini oluşturan Amerika’nın keşfi Yahudilerle sıra dışı bir biçimde çok yakından ilgilidir. O daha da ileri bir iddiada bulunarak Kolomb ve diğerlerinin İsrail için idari müdürlerden ibaret olduğunu iddia eder.⁴ Ona göre, Kolomb’un keşfini sağlayan tüm argümanlar Yahudiler tarafından sağlanmıştır. Aynı zamanda bazı Yahudiler bu keşfe bizzat iştirak etmişler ve Amerika’ya ilk

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 165-179.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 10.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 45-46.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 47.

ayak basan Avrupalı olmuşlardır. Sombart, Kolomb'un kendisinin de Yahudi olduğunu ve Amerika'nın bütün sınırlarıyla bir Yahudi toprağı olduğunu ileri sürer.¹ Ona göre, Amerikancılık dediğimiz şey damıtılmış Yahudi ruhandan başka bir şey değildir.² Sombart, Amerikan iş hayatında Yahudilerin etkisine dikkat çekmekte ve bugün bile bankacılık, büyük sanayi yatırımları gibi önemli sektörlerin Yahudilerin ellerinde olduğunu belirtmektedir.³ Sombart Birleşik Devletler'in bağımsızlığını kazanmasında da Yahudilerin etkisinin büyük olduğunu ifade etmektedir.⁴ Ona göre, birleşik devletler gırtlığına kadar Yahudi ruhuyla doludur.⁵

Sombart, Yahudilerin altın, gümüş ve değerli taş madenleri ticareti bir kenara bırakılırsa, genel olarak yeni sanayi ürünlerini keşfettikleri ve bunlarda da tekelleşmek suretiyle sömürge ekonomisi uyguladıklarını ifade etmektedir. Nitekim keşfettikleri yerlerde oluşturdukları şeker üretiminin gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtmekte ve şeker ticaretinin pazarda önemli bir konuma getirildikten sonra tekelleştirildiğini vurgulamaktadır.⁶

Sombart'a göre, Modern sömürge sisteminin gelişmesi ve modern devletin kurulması birbirine bağlı olan iki olgudur. Biri diğeri olmaksızın kavranamaz. Modern kapitalizmin oluşumu ikisiyle de bağlantılıdır.⁷ Yahudilerin ve modern devletlerin yöneticilerinin kol kola ilerliyor olmaları kapitalizmin simgesidir.⁸ Bu süreç içerisinde Yahudi modern kapitalizmi cisimlendirirken, modern devletin yöneticisi kendi konumunu korumak ya da sürdürmek için bu güçten faydalanıyordu.⁹ Yahudiler modern devletlerin kuruluşunda iki şekilde rol almışlardır. Bir taraftan ordularının tedarikçiliğini ve müteahhitliğini yaparlarken diğer taraftan da finansörlük görevini üstlenmişlerdir.¹⁰ Günümüzde büyük devletlerin oluşmasında önemli bir paya sahip olan devlet kredilerinin de önemli bir

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 46-47.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 56.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 53-54.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 56.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 52.

⁶ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 51.

⁷ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 63.

⁸ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 63.

⁹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 64.

¹⁰ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 64.

oranda tedarikçisi yine Yahudiler olmuştur.¹

Ticari Nitelikleri

Kapitalizmin sebep ve sonuçları bakımından Yahudilerin en önemli özelliklerinden birisi de onların ticaretlerinin niteliğidir. Senet kırma, tefecilik, mücevherat, deniz sigortası simsarlığı Yahudilerin işleri arasında yer almaktaydı. Yahudi dini ve ırkı başlığı altında Yahudiliğin her ne kadar tefeciliği yasaklamışsa da müntesipleri tarafından bunun Yahudi olmayanlara karşı uygulanmasında beis görmediklerini ifade etmiştik.

Kapitalizm açısından önemli unsurlardan birisi de borç kültürüdür. Sombart, modern kapitalizm para ödünç vermenin çocuğu olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.² Yahudilerin menkul kıymetler bakımından piyasa şartlarının üzerinde bir varlığa sahip olmaları onları borç verme hususunda mahir hale getirmiştir. Nitekim onların borç para vermede ve parayı kullanmada tam bir yetenek sahibi, adeta bir deha oldukları kabul edilmektedir.³

Sombart'a göre, Yahudilerin dünya ticaretinde önemli bir yere sahip olmalarının en önemli nedeni ticaretlerindeki nitelikten kaynaklanmaktadır. Onlar, mücevherat, değerli taşlar, inciler ve ipekler gibi değerli ürünler piyasasına her zaman hâkim olmuşlardır. Bunun yanında geniş ölçekli ithalat gerektiren ticaret dallarında da büyük ölçüde Yahudiler ön plandaydı. Ayrıca modern ticaretin hammadde başlıklarını dünya piyasalarına ilk sokanların Yahudiler olduğu ileri sürülebileceği gibi, hızla büyüyen kapitalist ekonominin büyümesiyle uluslar arası ticaretin ana maddeleri olan şeker, tütün, damıtılmış içki gibi ürünlerle ilgilenenler de onlardır. Yahudilerin ekonomik yaşamın gelişmesi üzerindeki en kapsamlı etkisi yeni malların ticaretini yapmaları, eskilerin yerini alan yeni yöntemler hazırlamalarıdır.⁴

Yahudi ticaretinin bir başka büyük niteliği, daha sonraki bütün ticaretin örnek aldığı bir nitelik; çeşitliliği ve çok yönlülüğüdür.⁵ Bir başka yönleri

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 70-71.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 165-179.

³ David Novak, *Jewish Social Ethics*, Oxford University Press, New York 1992, s. 18.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 42.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 42.

de kapsamlı satın almaları nedeniyle piyasanın hâkimi olmalarıdır.¹

Sombart'a göre Yahudilerin kapitalizme kazandırdıkları bir başka önemli ritüel de borsadır. Modern dönemde borsanın gitgide bütün ekonomik etkinliklerin kalbi haline geldiği bilinmektedir. Borsanın oluşması esasında borç ve kredi kültürü ile yakından ilgilidir. Nitekim kredi, önce kişisel bir unsur olmaktan çıkmış ve daha kurumsal bir hüviyet kazanmış, süreç ilerledikçe de piyasası oluşmuştur. Ona göre, borsanın tüm aşamalarında Yahudi bütün dehası ile birlikte oradaydı. O, daha da ileri gidip modern ekonomik yaşamın bu özelliklerinin ortaya çıkmasının özellikle Yahudi ruhunun kıvraklığı sayesinde olduğunu ifade etmektedir.² Ona göre, Yahudiler borsanın sadece kurulması ve gelişmesinde rol oynamamışlar, aynı zamanda borsada ortaya çıkan spekülasyonlarda da öncülük etmişler ve etkin rol oynamışlardır.³ Sombart, Yahudilerin aynı zamanda modern anlamda bankacılığın ilk kurucuları olduklarını ve kâğıt paraların da ilk kendileri tarafından piyasaya sürüldüğünü kabul eder. Modern devletlerin en önemli argümanlarından olan kamu borçlanma senetlerinin özellikle ipotek senetlerinin muhtemel mucitleri de yine Yahudilerdir.⁴ Ona göre, 17. Ve 18. Yüzyıllarda Avrupa'nın değişik ülkelerinde stok, hisse senedi ve spekülasyonlarla ilgili herhangi bir şeyin karakteristik bir şekilde Yahudi olduğu bilinen bir gerçektir.⁵

Sombart'a göre, günümüz ekonomik yaşamının dış yapısı büyük ölçüde Yahudilerin eliyle inşa edilmiştir. Fakat ekonomik yaşamın altında yatan modern ekonomik ruh ya da ekonomik bakış açısı olarak ifade edilebilecek olan ilkelerin de Yahudi kökene sahip olduğu gözlenebilir.⁶

Sombart, Avrupa'nın birçok yerinde Yahudilerin ticari ilişkilerde her zaman için mevcut olan yasalara riayet etmediklerini, vergilere özen göstermediklerini, ticari görgü kurallarına dikkat etmediklerini bunlardan dolayı da Hıristiyan rakiplerini incittiklerini ifade ediyordu.⁷ Bu görgü

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 43.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 75.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 94.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 81-82.

⁵ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 83.

⁶ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 121.

⁷ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 124.

kuralları, kâr etmenin düşünülmediği, hatta Hıristiyanlık dışı bir şey olarak görüldüğü, her alanda yüce mahkeme, tanrı'nın iradesinin gözetildiği, rekabetin asla söz konusu olmadığı, herkesin kendi elindeki ile yetinmesini bildiği, hiç kimsenin mülkünü ve müşterisini artırmak için uğraşmadığı, müşteri peşinde koşulmadığı ve müşterinin gelmesinin beklendiği, reklamın kaba ve utanç verici bir hareket olarak görüldüğü, dükkânların müşterileri cezbedecek şekilde dizayn edilmesinin dâhi hoş görülmediği bir takım kurallardan ibaretti. Yahudiler tüm bu kuralları, ekonomik ilkeleri ve ekonomik düzeni altüst etmişlerdir. Bunu bahane eden Hıristiyan tüccarların da ticari kuralların hilafına davrandıkları olmuştur.¹

Sombart'a göre, Yahudileri Hıristiyan tüccarlardan farklı kılan ve nihai hedefin kazanmak olduğu ekonomik bakış açısını ortaya çıkaran en önemli özellikleri, ticari etik kurallarının hilafına davranması, kârlılık peşinde koşması, tefecilik yapması gibi eylemleri değildir. Bunları yanlış yaptığını düşünmeksizin açıkça yapması ve ticari çıkarlarını acımasızca ve titizlikle gözetmesidir.²

Sombart Yahudilerin hayat anlayışlarının da onların sermaye biriktirmelerinde ve kapitalizmin alt yapısını oluşturmalarında önemli bir faktör olduğunu ifade eder. Ona göre Hıristiyanların Yahudiler ile rekabet edememelerinin nedenlerinden birincisi, Yahudi'nin daha azına kanaat etmesi, daha az kâr marjı ile yetinmeleri, Hıristiyanların daha müsrifçe ticaret yapmaları buna mukabil Yahudilerin daha tutumlu davranmaları, yaşam standartlarına daha dikkat etmeleri, düşük kâr marjı ile yüksek stok devir hızının yakalanması gibi ilkeleri benimsemeleridir. Diğer taraftan değişik yöntemlerle üretim maliyetlerini düşük tutmaktaydılar.³

Sombart, 17. ve 18. Yüzyıllarda Yahudilerin önüne sürülen günahlar katalogunda yer alan her şey modern tüccarların doğal kabul ettiği şeylerle dolu olduğunu ifade ederken, onların modern kapitalizmin temelini teşkil ettiklerini ifade eder.⁴ Yahudilere göre ticaret, arka kapıya gelmiş, aşçıya yakalılık satmaya çalışan işportacının ya da bir pantolon alması için taşralı

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 125-130.

² Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 133.

³ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 144-145.

⁴ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s. 147.

bir arabacıyı ikna etmek için saatlerce dil döken yaşlı bir Yahudi'nin çabasına verilen addır. Fakat aynı şekilde Prusya hükümeti temsilcileriyle milyonluk borç için aracılık yapmaktır.¹

Sonuç

İktisadın bireysel bir problem olmaktan öte toplumsal bir mesele olmasının insanlık tarihi kadar eski olduğu kabul edilmektedir. Yine aynı şekilde iktisadî faaliyetlerin nitelik ve çeşitliliğinin tarih şeridi ile birlikte değişkenlik ve farklılık arz ettiği de kabul edilen bir gerçektir. Bununla birlikte bu çeşitlilik ve değişkenliğin türünün ve etkenlerinin neler olduğu sosyologlar tarafından tartışılmalı bir konu olmuştur.

İktisadın, iktisadî değerlerden farklı olarak, insanların sınırsız ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla karşılanması tanımından ziyade, satış, mübadele ve kâr amacını güden bir ücretli emek ve meta üretim sistemi olarak tanımlandığı ve içeriğinde ekonomik değerlerle birlikte ahlaki değerlerin de var olduğu kabul edilen kapitalizmin şekli ve ruhu problemi sosyologlar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Kapitalizmin ruhunun din eksenli incelenmesine sosyologlarda genel olarak rastlanmakta birlikte, öne çıkan isimlerden birisi Weber'dir. O kapitalizmin ruhunu Protestanlıktan aldığını iddia etmekte ve bunda asketizm ve çileci anlayışı ön plana çıkarmaktadır. Kapitalizmin ruhunu din eksenli olarak ele alan bir diğer isim ise Werner Sombart'tır.

Sombart, Weber'in aksine, kapitalizmin Protestanlıktan değil Yahudilikten kaynaklandığını iddia etmektedir. Yahudilerin kapitalizm ile olan ilişkisini öncelikli olarak Yahudi dinine ve ırkına dayandırmaktadır. Yahudiliğin kutsal metinlerinin kapitalizme adeta teşvik ettiğini iddia etmektedir. Yahudiliğin zenginliğe ve tutumluluğa verdiği önemin yanında, Yahudilere yasaklanmış olan bir takım ticari argümanların ve emtianın Yahudi olmayanlara serbest bırakılmasının da katkısını belirtmektedir. Aynı şekilde Yahudi ırkının bir takım özelliklerinin de kapitalizmin oluşması ve gelişmesi açısından elverişli olduğunu iddia etmektedir.

¹ Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, s.164.

Sombart'ın bir başka argümanı da Yahudilerin göç hareketleridir. Ona göre, Yahudilerin göç etmeleri/ettirilmeleri ile kapitalizm arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bunu Yahudilerin yerleştikleri yerlerdeki ekonomik faaliyetlerin iyileşmesi, buna mukabil terk ettikleri yerlerdeki ekonomik çöküntüde görmek mümkündür. Yahudilerin sürekli göç edecek durumda olmaları onların gayrimenkul kıymetlerden ziyade menkul değerlere yönelmelerine, dolayısıyla sürekli değerli maden ve nakit sermayenin sahibi olmalarına neden olmuştur. Bu da onları kapitalizmin önemli enstrümanları arasında bulunan borç verme konusunda mahir hale getirmiştir. Göçün Yahudilere kapitalizmin ruhunu oluşturmada sağlamış olduğu bir başka avantajın da onların dünyanın her yerine dağılmaları ile birlikte buralarda şubeleri olan bir millet haline dönüşmeleridir. Bu onların ticari ağlarının güçlü olmasını ve yayılmalarını kolaylaştırmıştır. Sombart Yahudilerin aynı zamanda göç ile birlikte yerleştikleri bazı bölgelerde yabancı ya da yarı vatandaşı olmayı bir avantaj haline getirdiklerini ve bunu kullanmasını becerebildiklerini de belirtmektedir.

Sombart başta Amerika olmak üzere coğrafi keşiflerin arakasında da Yahudilerin olduğunu, bunu yaparken de, alternatif ürün üretilmesi, üretim araç ve gereçlerinin tekelleştirilmesi, yeni ürünlerin keşfedilmesi ve bunun hayatın zorunlu unsuru haline dönüştürülmesi gibi bir takım ticari faktörlerle yeni ülkelerin ekonomik değerlerini sömürdüklerini ifade etmektedir.

Sombart, Yahudilerin borsa, farklı şekillerde borç alışı verışı, kredilendirme, gibi modern zamanın ticari argümanlarını ilk icat edenler olduğunu, aynı zamanda senet kırma, tefecilik gibi işlemlerde de mahir olduklarını, ticari değerleri özellikle Yahudi olmayanlara karşı her türlü değerlerden üstün tuttıklarını belirtmektedir. Ona göre kapitalizmin ruhu ile Yahudiliğin ruhu aynı şeydir.

Kaynakça

Acar, Mustafa, "İslam, Protestanlık ve Modern kapitalist Gelişme", *Bilgi ve Hikmet*, 4 (1993), s. 105-108.

Açıkgöz, Özkan, "Toplumsal Zihniyet Olgusu ve İktisadi Gelişme",

Sosyoloji Konferansları Dergisi, 32 (2005). s. 91-123.

Aron, Raymond, *Sınıf Mücadelesi*, çev. Erol Güngör, Dergah Yay. İstanbul 1992.

Ateş, Ali Osman, “Din Tahrihi ve İstismarı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 1 (2004), s. 1-39.

Benjamin, Walter, “Din Olarak Kapitalizm”, çev. Akın Sarı, *Praksis*, 26 (2011), s.183-186.

Bokser, Ben Zion, *The Wisdom Of The Talmud; A Thousand Years Of Jewish Thought*, Philosophical Library, New York 1951.

Bowles, Paul, “Adam Smith And The Naturel Progress of Opulence” *Economice New Series*, 53, 209 (1986), s.109-118.

Gary, Abraham, “Max Weber on ‘Jewish Rationalism’ and the Jewish Question”, *Politics. Culture and Society*, 1, 3 (1988), s. 358-391.

Giddens, Anthony, *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori*, (Çev. Ümit Tatlıcan), İletişim Yay., İstanbul 2009.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z.Kadiri Ugan, MEB Yay., I-IV, İstanbul 1991.

Kirman, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul 2011.

Kunduracı, Nevzat Fırat, “İslam Medeniyetinin Oluşumunda Sosyal Sermaye”, 19 Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, 33 (2012), s. 191-226.

Löwy, Michael, “Din Olarak Kapitalizm: Walter Benjamin ve Max Weber”, çev. Akın Sarı, *Praksis*, 26 (2011), s. 187-198.

Maconis, John J., *Sosyoloji*, çev. Vildan Akan, Nobel Yay., Ankara 2012.

Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2009.

Marx, Karl, “Yahudilik ve Kapitalist Zihniyet”, *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1993. s.89-96.

Mensching, Gustav, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi, Konya 1994.

Novak, David, *Jewish Social Ethics*, Oxford University Press, New York 1992.

Orhan, Osman Z. - Seyfettin Erdoğan, *İktisada Giriş*, Palme Yay., Ankara 2010.

Özel, Mustafa, "Kapitalizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1993, s. 9-34.

Ritzer, George, *Modern Sosyoloji Kuramları*, çev. Himmet Hülür, De Ki Yay., Ankara 2012.

Rüstow, Alexander, "Sombart'ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmî Hedefleri", çev. Sabri F. Ülgener, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1-2, 3 (1942), s. 79-94.

Scholem, Gershom G., "Gizli Yahudi Cemaati: Türkiye Dönemleri", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 30 (1988), s. 217-244.

Smith, Adam, *Ulusların Zenginliği*, çev. Metin Saltoğlu, Palme Yay., I-II. Ankara 2012.

Sombart, Werner, *Aşk Lüks ve Kapitalizm*, çev. Necati Aça, Pharmakon Yayınevi, Ankara 2013.

Sombart, Werner, *Burjuva*, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yay., Ankara 2008.

Sombart, Werner, *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Sabri Gürses, İleri Yayınları, İstanbul 2005.

Şaylan, Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*, TODAİE. Ankara 1974.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008.

Tamari, Meir, *With All Your Possessions: Jewish Ethics And Economic Life*. Free Pres. London 1987.

Tanyaş, Ömer Evren, *Weber'de Kapitalizmin Ruhu ve İslam Üzerine Sosyo Psikolojik Bir Deneme*, Kaknüs Yay., İstanbul 2007.

Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Yasin

Aktay, Vadi Yay., Ankara 1991.

Tümer, Günay - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 1993.

Ülgener, Sabri F., "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 2 (1940). s. 351-380.

Ülgener, Sabri F., "İktisat Felsefesi tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, 1-2, 3 (1942), s. 95-115.

Ülgener, Sabri F., *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yay., Ankara 1984.

Wallerstein, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metiz Yay., İstanbul 2006.

Weber, Max, "Modern Kapitalizmin Gelişmesinde Din ve Diğer Faktörler", *Kapitalizm ve Din*, Ed. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1993, s. 47-62.

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara 1997.